

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

International Participation Symposium
Uluslararası Katılımlı Sempozyum

ANADOLU'DA HADİS GELENEĞİ VE DÂRU'L-HADİSLER

HADITH TRADITION AND DÂRUL-HADITH INSTITUTIONS
IN ANATOLIA

30 Nisan – 1 Mayıs 2011 / 30 April – 1 May 2011

editörler/editors
Muhittin DÜZENLİ

Samsun 2011

ÇANKIRI
BELEDİYESİ

HADİS KÜLTÜR TARİHİNDE İMLÂ MECLİSLERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Giriş

Hiz. Peygamber'in asrından bugüne nakledilen hadis mirası, İslam'ın temel kaynaklarından olması dolayısıyla gerek senet, gerek metin gerekse hukukî bir delil olması yönüyle çağlar boyu İslam âlimlerinin üzerinde çalıştıkları bir alan olmuştur. Sahip olduğu bu ehemmiyetle birlikte hadis ilminin sunduğu rivayet malzemesi, içinde bulunduğuş zamana ve mekâna dair bilgilerin de nakledildiğı bir kültür tarihi malzemesi durumundadır ve bu tür araştırmalar için de önemli bir kaynak teşkil etmektedir.¹

Tebliğimizde ele aldığımız "Hadis İmlâ Meclisleri" konusunun bu çerçevede değeriendirilmesi gerekir. Zira imlâ meclisleri, hadis ilminde rivayetlerin erken dönemden itibaren nasıl aktarıldığını ve aynı zamanda aktarma sürecindeki kültür tarihini aydınlatmada önemli ipuçlarına sahip olduğunu düşündüğümüz bir konudur. Yüzyıllar boyu devam etmiş olan bu imlâ geleneğı, düzenlendiğı dönemlerdeki sosyal dokunun yapısı, insan ilişkileri, eğitim-öğretim âdâbı, ilmî etkinlikler ve emâlî literatürü hakkında bilgi sahibi olmayı mümkün kılmaktadır. Ayrıca, imlâ meclislerinin bir anlamda hadis yazıcılığının da tarihi olması yönüyle, kullanılan yazı malzemeleri, eğitim araç ve gereçleri, yazım yöntemlerine de ışık tutulabilmektedir. Bu konularda bilgi vermeyi amaçladığımız tebliğimizde, öncelikle imlâ metodu tanımlanacak, sonrasında ise imlâ meclislerinin tarihi gelişimi ve önemi başlıklar halinde ele alınacaktır.

* Diyanet İşleri Başkanlığı.

¹ Mehmet Emin Özafşar, *Hadis ve Kültür Yazıları*, Kitâbiyat Yay., Ankara, 2005, s. 42.

İmlâ metodu, yalnız hadis ilminde değil, usûl-i fıkah, tefsir, dil gibi alanlarda da uygulanmış ancak özellikle hadis rivayetinde tercih edilen ve başvurulan bir yöntem olmuştur. İmlâ, hadis istilâhında, şeyhin kendisinden hadis almak için gelmiş olan talebelerine rivayetleri yazdırması anlamında kullanılan bir terimdir.² Hadis yazdıran hocaya mümlî, yazan talebeye *kâtib* veya *müstemlî* denir. *Müstemlî*, aynı zamanda meclisin büyük olması durumunda hocanın söylediklerini insanlara duyuran kişiler için de kullanılır. İmlâ meclislerinin ürünü olan eserlere ise *emâli* denir.

İmlâ Meclis Geleneğinin Tarihî Seyri

İmlâ meclis geleneği, tarihsel olarak Hz. Peygamber dönemine kadar götürülmekte, ilk imlâ ettirenin Hz. Peygamber, ilk istimlâ edenin de onun sahabîleri olduğuna dair rivayetler zikredilmektedir.³ Allah Resûlü, nâzil olan ayetleri, çeşitli ülke ve kabilelere gönderdiği mektupları, bazı anlaşma metinlerini ashabına yazdırmıştır. İmlâ faaliyetinin Hz. Peygamber dönemine dayandırılma çabası içerisinde onun hayattayken imlâ ettirdiğine dair bir takım rivayetler nakledilmekle birlikte, bu tür rivayetlere ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir.⁴ Zira bazı konularda Hz. Peygamber ve ashabı bu yöntemi kullanmış olsalar da, bu örneklerde henüz hadislerin nakledilmesinde kullanılan bir yöntem olarak sistemli bir imlâ faaliyetinden bahsedilemez. İmlâ usûlünün hadis ilminde düzenli bir şekilde Vâsile b. Eskâ' ile başlatıldığı bilinmektedir.⁵ Tabiundan Nâfî'in de İbn Cüreyc'e hadis imlâ ettirdiği nakledilmektedir. İlerleyen zamanlarda ise imlâ meclislerine olan rağbet artmış, etbau't-tâbiîn devrinde pek çok muhaddis imlâ meclisi düzenlemiştir. Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160), Yezîd b. Hârûn (ö.206), Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 197), Âsım b. Ali et-Teymî (ö. 221), Amr b. Merzûk el-Bâhilî (ö. 224), Muhammed b. İsmail el-Buhârî (ö.256), Ebû Müslim el-Keccî (ö. 292), Câfer b. Muhammed el-Firyâbî (ö. 301) hadis yazdırmışlar, ayrıca belirli bölgelerde bazı muhaddisler düzenledikleri imlâ meclisleri ile şöhret sahibi olmuşlardır. Nişabur'da Hâkim Ebû Abdullah (ö. 405), Bağdat'ta Ebu'l-Hasen b. Rizkeveyh, İsfahan'da Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah (ö. 430) ve İbn Mende Ebû Abdullah Muhammed b. İshak (ö. 395), Basra'da İsâ b. Gassân, Hemedân'da Ebû Tâhir b. Seleme, Merv'de Ebû

² Celâluddin b. Abdurrahman Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî fî Şerh-i Takrîbi'n-Nevevî*, tahk. : Abdulvehhab Abdullatif, Riyad, t.y., c. II, s. 133.

³ Râmeurmûzî, Ebû Muhammed Hasen b. Abdurrahman b. Hallâd, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, tahk.: Muhammed Accâc el-Hatîb, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1404, c. I, s. 601.

⁴ Hüseyin Kahraman, "Hadis Usûlünü Nassa Dayandırma Çabası", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, c. X, sayı: II, s. 181-182.

⁵ Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, tahk.: Mahmûd Tahhân, Mektebetü'l-meârif, Riyad, 1428, c. II, s. 55; Abdulkarim Sem'ânî, *Edebu'l-implâ ve'l-istimplâ*, tahk.: Ahmed Muhammed Abdurrahman, Mekke, 1413, c. I, s. 144.

Mansur es-Sem'ânî ve Ebû Hafs Ömer b. Muhammed es-Serahsî düzenledikleri meclisler ile tanınmışlardır.⁶ Bu meclislere insanlar büyük ilgi göstermiş ve katılanların sayısı konusunda mübalağalı ifadeler nakledilmiştir. Nitekim Yezîd b. Harûn'un Bağdat'taki meclisinde yetmiş bin kişinin katıldığı⁷, Amr b. Merzûk'un Bağdat'taki meclisinde on bin kişinin bulunduğu⁸, Buhârî'nin Bağdat'ta yirmi bin kişiye hadis yazdırdığı⁹, Firyâbî'nin ise Bağdat'a geldiğinde otuz bin kişiye hadis imlâ ettirdiği ve sadece müstemlâlerinin sayısının 316 olduğu nakledilmiştir¹⁰. İmlâ meclisleri konusunda eser telif etmiş olan Sem'ânî (ö. 562); Bağdat, Nişabur, İsfahan, Basra, Hemedân, Merv, Serahs, Nevkân, Âmulu Taberistan, Kerec, Herât, Belh şehirlerinde imlâ meclisi düzenleyen ve kendisinin de iştirak ettiği hocalarının imlâ meclislerini zikretmiştir. Bu şekilde *Edebu'l-İmlâ ve'l-İstimplâ* isimli eserini seksen beldeyi gezerek yazdığını belirten ve H. 562 tarihinde vefat etmiş olan Sem'ânî'nin döneminde imlâ faaliyetinin oldukça yaygın olduğu ve pek çok âlimin bu yöntemi kullandığı ortaya çıkmaktadır.¹¹ Ayrıca imlâ meclislerinin yoğun olarak düzenlendikleri şehirlerin aynı zamanda dönemlerinin ilmî faaliyetlerini yansıtarak birer ilim ve kültür merkezi konumunda olmaları dikkat çekmektedir. Bunun yanında ilmî faaliyetlerin yoğunlaştığı bu şehirlerde, imlâ meclisleri ile meşhur olmuş camiler de bulunmaktadır. Bağdat'ta Rusâfe Mescidi, Mansur Camii, Kasr Camii, Basra'da Basra Camii, Ebu'l-Esved ed-Düelî Mescidi, Nişabur'da Nişabur Camii bunlardan sadece bir kaçıdır. O dönemde hadis öğrencileri için bu camilerdeki derslere katılmak bir ayrıcalık olduğu gibi, muhaddisler için de özel bir anlam ifade etmektedir. Nitekim Hatîb el-Bağdâdî'nin hac esnasında zemzem içerken üç şey dilediği, bunlardan birinin de Bağdat'ta Mansur Camii'nde hadis imlâ ettirmek olduğu, daha sonra dualarının üçüne de nâil olduğu nakledilmektedir.¹²

Hicrî beşinci ve altıncı yüzyıllara tekabül eden Selçuklu döneminde de imlâ meclisleri adeta dönemin modası haline gelmişti. Horasan muhaddisi olarak tanınan Müezzîn en-Nisâbûrî (ö. 470), bin kadar hocadan hadis yazmış, Tarrâd ez-Zeynebî (ö. 470) pek çok mecliste hadis imlâ ettirmiştir. Zâhir b. Tâhir eş-Şehâmî (ö. 533) Nişabur Camii'nde bin mecliste hadis yazdırmış, Ebu'l-Kâsım et-Teymî (ö. 535), İsfahan'da üç bin mecliste hadis imlâ ettirmiştir. Bu döneme ait daha pek çok isim zikredilebilir. Selçuklu

⁶ Sem'ânî, *Edebu'l-İmlâ*, c. I, s. 150-151; Tayyib Okıç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, AÜF Yay., İstanbul, 1959, s. 96.

⁷ Sem'ânî, *Edebu'l-İmlâ*, c. I, s. 155.

⁸ Sem'ânî, *Edebu'l-İmlâ*, c. I, s. 157.

⁹ Sem'ânî, *Edebu'l-İmlâ*, c. I, s. 157.

¹⁰ Sem'ânî, *Edebu'l-İmlâ*, c. I, s. 158.

¹¹ Sem'ânî, *Edebu'l-İmlâ*, c. I, s. 175-182.

¹² Yüksel Efil, *Hadis İmlâ Meclisleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991, s. 43-46; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, İnsan Yay., İstanbul, 2000, s. 213.

döneminde imlâ meclisi düzenleyen muhaddislerin sayısı ve meclislerin yoğunluğu dikkat çekmektedir.¹³ Medrese, dâru's-sünne ve dâru'l-hadislerin kurulmasıyla daha önce şehirlerdeki büyük camilerde, mümlînin evinde, açık alan ve meydanlarda gerçekleştirilen imlâ meclisleri, kurulan bu yeni mekanlarda devam ettirilmiştir. Nitekim Ebu'l-Kâsım b. Asâkir (ö. 571) ve oğlu İbnu'l-Asâkir (ö. 600) Nûriyye Dârulhadisinde, Nevevî (ö. 676) ise, Eşrefiyye Dârulhadisinde imlâ meclislerini sürdürmüşlerdir.¹⁴

Zamanla bu meclislere gösterilen ilgi azalmış, İbnu's-Salâh'tan (ö. 643) sonra uzun süre imlâ meclisi akdedilmemiştir. Zeynüddin el-İrâkî 795 (1393) yılında geleneği yeniden başlatmış ve ölümüne kadar 416 imlâ meclisi düzenlemiştir. Daha sonra oğlu İbnu'l-İrâkî 826 senesinde vefat edinceye kadar altı yüzün üstünde imlâ meclisi düzenlemiş, ardından İbn Hacer bu geleneği devam ettirmiştir.¹⁵ İbn Hacer (ö. 852) Baybarsiyye ile Şeyhûniyye'de ve Kâmilîyye Dârulhadisi ile Nil kenarındaki evinde vefatına kadar imlâ meclislerini sürdürerek 1150 kadar mecliste yaklaşık on cilt hacmindeki hadisleri âdet olduğu üzere ezbere yazdırmıştır. Onun *el-Emâli'l-hadîsiyye*'si bu gayretinin ürünüdür.¹⁶

92

İmlâ usulü, Kasım b. Kutluboğa, Şemseddin es-Sehâvî (ö. 902) ve Suyûtî (ö. 911) tarafından devam ettirilmişse de, daha sonra birkaç uygulama dışında tamamen ortadan kalkmıştır.¹⁷ İmlâ meclislerinin son örnekleri arasında, on sekizinci yüzyılda muhaddislerin sonu ve imamı olarak nitelendirilen Zebîdî (ö. 1205) tarafından gerçekleştirilen meclisler zikredilebilir. Mısır'ın ileri gelenlerinin de yoğun katılım gösterdiği dört yüz imlâ meclisi düzenleyen ve sonrasında katılanlara icazet veren Zebîdî, bu geleneği tekrar canlandırmıştır.¹⁸

İmlâ Meclis Geleneğinde Hadislerin Rivayet Usûlü

Geniş bir zaman aralığında (yoğun bir şekilde hicrî I-X. yüzyıllar arasında) ve yine oldukça geniş olan İslam coğrafyasında gerçekleştirilmiş olan imlâ meclisleri, erken devirlerden itibaren hadis rivayetlerinin nasıl nakledildiği, hadislerin naklinde hangi kriterlerin gözetildiği, içerik olarak ne tür rivayetlerin tercih edildiği veya hadislerin yazdırılmasında nasıl zorluklarla karşılaşıldığına dair çeşitli bilgilere ulaşılmasına yardımcı olmaktadır. İmlâ faaliyeti, öncelikle rivayetlerin senet ve metin olarak muhafaza edilerek nesillere aktarılmasında etkili bir metot olarak karşımıza çıkmaktadır. Hadis tahammül yollarının en üstünü olan sema içerisinde

¹³ Nuri Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, DİB Yay., Ankara, 1988, s. 163-168.

¹⁴ Efil, a.g.e., s. 43-49.

¹⁵ Suyûtî, *Tedrib*, II, 582.

¹⁶ M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer", DİA, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 515.

¹⁷ Abdullah Aydın, "İmlâ", DİA, İstanbul, 2000, c. XXII, s. 226.

¹⁸ Suat Yıldırım, "Muhammed Murtadâ ez-Zebîdî, Hayatı ve Eserleri", AÜİFD, Erzurum, 1986, c. VI, s. 28-29.

zikredilen imlâ yöntemi, “tahdis”ten üstün sayılmıştır.¹⁹ Çünkü yalnız kıraat yöntemi uygulandığında şeyhin de talebenin de (başka şeylerle uğraşma, dikkat dağınıklığı, işitememe gibi sebeplerden dolayı) gafil davranabilmesi mümkündür. Bu şekilde hoca talebeye veya talebe hocasına okurken yanılabilir. Oysa imlâ yönteminde hoca da talebe de aktif durumda olduğundan dolayı hoca ne yazdığını bilir, talebe de dikkatini yazdığı şeye vererek onu duyar ve anlar.²⁰ Ayrıca imlâ sonrasında, yazdırma işi bittiğinde müstemlînin imlâ ettirilen metni orada bulunanlara tekrar okuması, talebelerin kendi yazdıklarıyla onu karşılaştırmaları ve eksik olan yerleri metni ödünç almak suretiyle tamamlamaları, sağlam bir naklin gerçekleştirilmeye çalışıldığının göstergesidir.²¹

İşte tüm bunlardan dolayı hadislerin rivayetinde önemli bir yere sahip olan imlâ metodu, özellikle ilk dönem muhaddislerinin hadislerin aktarılmasında tercih ettikleri bir yol olmuştur. Zira Şuayb b. Hamr’dan nakledilen habere göre, Zuheyr’in imlâ dışında başka bir şekilde hadis almadığı nakledilmiş, İbn Ebî Şeybe de imlâ yoluyla yirmi bin hadis yazmayan kişinin “sâhibu’l-hadis” sayılmayacağını bildirmiştir.²²

Hadis imlâ meclisleri, muhaddislerin rivayetleri aktarmada takip ettikleri yöntem konusunda bilgi vermektedir. İmlâ faaliyetinde mümlînin rivayetleri nakletmesi çeşitli şekillerde gerçekleşir: Şeyh, rivayetlerin senet ve metinlerini hafızasından nakledebildiği gibi, yazılı bir malzemenin de aktarabilir. Ancak imlâda rivayetlerin kitabın aslından aktarılması, hata ve vehimden sâlim olunması açısından daha çok tercih edilmiştir. Bununla birlikte, hıfzından yüzlerce hadis nakleden muhaddislere dair haberler de nakledilmiştir.²³ Ancak hıfzdan rivayette râvinin mutkîn ve hafız olması şart koşulmuş, rivayetin hatırlanamadığı durumlarda ise kitaba bakılabileceği bildirilmiştir.²⁴

İmlâ yöntemi, rivayetlerin naklinde bir yöntem olarak uygulanmasının yanı sıra, müellifi tarafından bizzat yazılmayıp diğer şahıs veya şahıslara dikte ettirilmek suretiyle eserlerin meydana getirilmesinde de kullanılmıştır. Bu şekilde aktarılan eserler, daha sonra müellif tarafından tashih edilir, böylece eserin birkaç nüshası elde edilir. Hatta ilerleyen zamanlarda artan ihtiyaca bağlı olarak bu faaliyetin gerçekleştirilmesi amacıyla müelliflere müstemlîlerin tahsis edilmesi ve adeta bir sekretarya oluşturulması

¹⁹ Suyûtî, *Tedrib*, c. II, s. 8; Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref, *et-Takrib ve't-Teyssîr li-mârifeti Süneni'l-beşîrî'n-nezîr*, Beyrut, 1405, c. I, s. 81; Kâdî İyâz, Ebu'l-Fadl İyâd b. Mûsa el-Yahsubî, *el-İlmâ' ilâ Ma'rîfeti Usûli'r-rivaye ve Takyîdi's-semâ'*, tahk.: Seyyid Ahmed, Dâr'ut-turâs, Kâhire, 1970, c. I, s. 122.

²⁰ Sem'ânî, *Edebu'l-implâ*, c. I, s. 122, 134.

²¹ Sem'ânî, *Edebu'l-implâ*, c. II, s. 598.

²² Sem'ânî, *Edebu'l-implâ*, c. I, s. 135-136.

²³ Sem'ânî, *Edebu'l-implâ*, c. I, s. 146.

²⁴ Hatib, *el-Câmî*, c. II, s. 10-14; Sem'ânî, *Edebu'l-implâ*, c. I, s. 145-146.

zorunlu hale gelmişti.²⁵ Nitekim Rabî b. Süleyman el-Murâdî, Mısır'da İbn Vehb'den sonraki her muhaddisin müstemlîsi olduğunu bildirmiştir.²⁶ M. Weisweiler de ilgili makalesinde Hicrî onuncu asra kadar müstemlîler ile şeyhlerinin listesini vermiştir.²⁷ Müstemlî, hizmetine karşılık ya imlâ ile yazdığı kitaba sahip olur ya da belli bir ücret alırdı. Bunun ilki daha çok tercih edilirdi. Ayrıca ücretle çalışan yani meşleği varak olan kişiler de müstemlî oluyordu. Müstemlî, mümlî ve kâtip ile gerçekleştirilen meclis sistemi, sonraki yıllarda kurumsallaşmış bir şekilde karşılaşılabilecek olan medreselerin çekirdeği durumundadır.²⁸

İmlâ meclislerinde elde edilen rivayetlere icazet hakkı verilmesiyle ilgili farklı görüşler ortaya konmuştur. Bazı muhaddisler mecliste işitilen rivayete icazet hakkının verilmesini uygun görmüştür. Ancak meclisin büyük olması ve müstemlîlerin kullanılması durumunda mutekaddim âlimler işitilenlerin mümlîden nakledilmesine izin verirken, muhakkik ulema bunun caiz olmadığını görüşünü savunmuştur.²⁹

İmlâ meclislerinde rivayetlerin naklinde bazı hususlar gözetilmiş, sıhhat açısından bir takım kriterler dikkate alınmıştır. Rivayetlerin sadece bir şeyhten nakledilmesi yerine her rivayetin farklı şeyhlerden aktarılması daha güzel görülmüş, güvenilir raviler dışında bidat ve hevâ ehlinen, zayıf ravilerden nakletmekten kaçınıldığı bildirilmiştir. Rivayette gözetilen hususlar arasında garib ve münker rivayetler yerine meşhur olanların tercih edilmesi de zikredilmektedir.³⁰ Mümlînin mevzu rivayetleri nakletmesi gerektiği, bunu yaptığı takdirde yalancılardan olup açık günah işleyeceği bildirilmiştir. Ayrıca isnadında veya metninde illet olmayan rivayetleri tercih etmesi, eğer bunları nakletmiş ise illetine işaret ederek açıklaması gerekmektedir.³¹ Rivayet ettiği hadislerin özelliklerine dair de (âli oluşu vb.) açıklamada bulunarak kısaca bilgi vermelidir.³²

İmlâ meclislerinde yazdırılan rivayetlerde içerik açısından bazı ilkeler gözetilmiştir: Buna göre, imlâda insanların anlayabileceği türden rivayetler tercih edilmelidir, yanlış anlamaya mahal verecek, kelimâ yünden anlaşılmayacak rivayetler ehlinin dışında nakledilmemelidir. Zira cahil olan kişiler bunları duyup zahire göre mana verebilir ve dalalet düşebilir. İnsanlara faydası olan, şer'î ahkâma, ibadet ve muamelata dair fikhî hadisler imlâ ettirilmelidir. Amellerin faziletine dair terğîb hadisleri, zikir ve zühd riva-

²⁵ Okiç, *a.g.e.*, s. 94; G.H.A. Juynboll, "Mustamli", EL, Leiden, 1993, c. VII, s. 726.

²⁶ Sem'ânî, *Edebu'l-implâ*, c. II, s. 389.

²⁷ Max Weisweiler, *Das Amt des Mustamli in der Arabischen Wissenschaft*, Oriens, Leiden, 1951, s. 52-56

²⁸ Okiç, *a.g.e.*, s. 97.

²⁹ Nevevî, *et-Takrîb*, c. I, s. 58.

³⁰ Sem'ânî, *Edebu'l-implâ*, c. I, s. 293-303.

³¹ Hatib, *el-Câmi'*, c. II, s. 98-102.

³² Hatib, *el-Câmi'*, c. I, s. 120.

yetleri yazdırılmalıdır. ³³ Ehl-i Kitap'tan İsrailiyyat türü rivayetlerin nakledilmesi de hoş karşılanmamış, sahabenin faziletlerine ve onların amellerinin güzelliklerine dair rivayetlerin nakli tercih edilmiştir. Mümlînin gereken yerlerde rivayeti şerh edip garib kelimeleri açıklamasının da gerektiği bildirilmiştir. ³⁴ Böylece imlâ meclislerinin rivayetlerin kitlelere aktarılmasında olduğu kadar, onların anlaşılması ve açıklanmasında da önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

İmlâ Meclis Geleneğinin Siyasî ve Sosyal Yapıyla İlişkisi

Hadis imlâ meclisleri, İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren gerçekleştirilen bir gelenek halini almış ve bu meclisler toplumun her kesiminden insanın teveccühünü kazanmıştır. Yüzyıllar boyu sürdürülmüş olan bu ilim geleneği, düzenlendiği zaman diliminin çok çeşitli açılardan özelliklerini de yansıtmaktadır. Her türlü sosyal çevreden yoğun ilgi gören bu meclisler, dönemlerinin sosyal ve siyasal tarihiyle ilgili bilgi vermekte ve siyaset-hadis ilişkisini yansıtan örnekler sunmaktadır. Zira çeşitli dönemlerde devlet adamları imlâ meclislerine katılmaya özen göstermişler hatta kendileri hadis imlâ ettirerek bu meclislere farklılık kazandırmışlardır. Özellikle Abbâsi dönemi halifelerinin imlâ meclislerine gösterdikleri ilgi dikkat çekmektedir. Konuyla ilgili olarak Abbâsi halifesi Mansur'un hadis meclisinde bulunanlara imrendiği bilgisi nakledilmiş³⁵, Halife Me'mun'un ise hadis rivayetine çok düşkün olduğu, imlâ meclislerine katılmayı çok sevdiği, nihayet kendisinin de hadis imlâ ettirdiği bildirilmiştir.³⁶ Abbasi halifelerinden Mütevekkil, Yezîd b. Harûn'un meclisini gördüğünde, "İşte gerçek hükümdar" demekten kendisini alamamış, Harûn Reşid de Rakka'ya geldiğinde insanların Abdullah b. Mübarek'e yoğun ilgi gösterdiklerini görünce yine "İşte hükümdar budur" demiştir. Aynı şekilde Basra valisi Muhammed b. Süleyman b. Ali'nin kendi görevinden ziyade meclis düzenleyen hadisçilere imrenmesi ve onları övmesi nakledilmektedir. ³⁷ Bu durum, muhaddislerin özellikle imlâ meclisine sahip olanların, toplumda idarecileri imrendirecek derecede büyük nüfuza sahip olduklarını göstermektedir. Özellikle Abbâsî halifelerinin sosyal ve siyasî alanda etkin rol oynayan muhaddislere olan ilgileri, o dönemde yaşanan olaylarla ilişkilendirildiğinde daha iyi anlaşılabilir. Hadisçiliğin imlâ meclisleri ile muazzam derecede kitleselleştiği dönemlerde dönemin siyasî otoriteleri de buna kayıtsız kalmamıştır. Nitekim ilme olan düşkünlüğü ile bilinen Selçuklu veziri Nizâmülmülk, İsfahan, Nişabur ve Bağdat'ta dönemin muhaddislerinden dersler alarak Bağdat'ta iki mecliste, Mehdi Camii'nde ve kendi medresesinde hadis imlâ ettirmiştir. Nizâmülmülk'ün bu konuda ehil olmadığını bildiğini, ancak

³³ Hatib, *el-Câmi'*, c. I, s. 100-111; Sem'ânî, *Edebu'l-ımlâ*, c. I, s. 312-313.

³⁴ Hatib, *el-Câmi'*, c. I, s. 111-119; Sem'ânî, *Edebu'l-ımlâ*, c. I, s. 315-318.

³⁵ Sem'ânî, *Edebu'l-ımlâ*, c. I, s. 163.

³⁶ Sem'ânî, *Edebu'l-ımlâ*, c. I, s. 168.

³⁷ Sem'ânî, *Edebu'l-ımlâ*, c. I, s. 172-173.

Allah Resûlü'nün hadislerini nakledenler arasında bulunmak istediğini bildirdiği nakledilmektedir.³⁸ Onun Nizamiye Medresesi'nde ve Bağdat'ta yazdırdığı on iki hadis günümüze ulaşmıştır.³⁹

İmlâ meclisleri, gerçekleştirildikleri dönemlerin sosyal dokusu hakkında da bilgi vermektedir. Katılanların yaşı, cinsiyeti, sosyal konumu ve diğer özellikleriyle ilgili araştırmalar yapıldığında o dönemleri aydınlatan ilginç bilgilere ulaşmak mümkün gözükmemektedir. Örneğin, imlâ meclislerine katılanlar arasında çocuklar ve kadınlar da zikredilmektedir. Çocukların meclislere başlama yaşlarıyla ilgili farklı bilgiler aktarılmakla birlikte⁴⁰, Süfyan es-Sevrî'nin çocuklara hadis yazdırdığını nakleden rivayetler bulunmaktadır.⁴¹ Hadis meclisleri özelinde sosyal yapıda kadınların yeri ve ilmi etkinliklere katılımlarıyla ilgili bilgi sahibi olmak mümkündür. Kaynaklarda on binlerce insanın katıldığı bildirilen hadis meclisleri, şüphesiz hanımlardan yoksun değildir ve bu durum İslam kültürünün bu evresinde hadis ilminin tabana yayıldığına, bir ilim geleneği haline geldiğinin göstergesidir. İslam tarihinin hemen her döneminde hanımların özellikle camilerde düzenlenen meclislere katıldıkları, bu meclislerde rivayet edilen ve imlâ ettirilen hadisleri dinledikleri bilinmektedir.⁴² Nitekim kadınların ilmî hayatta aktif bir şekilde yer aldığı Memlûkler döneminde hanımlar, meşhur alimlerin meclislerine katılıp onları dinleyebilmek için ilim yolculuklarında bulunmuşlar, buna karşılık pek çok muhaddis de ilim sahibi bu hanımlardan rivayette bulunup icazet almışlardır. Bu dönemde kadınlar, gerek medreselerde gerekse evlerde düzenlenen meclislere eşleri ve aile fertleriyle birlikte katılmışlardır. Nitekim dönemin ünlü simalarından meşhur alim Zehebî, Kızı Emetü'l-'Azîz'i hadis meclislerine getirmiş, dönemin alimlerinden ders aldırması, torununu da dönemin en önemli kadın hadisçilerinden biri olan Zeyneb bint el-Kemâl'in derslerine götürmüştür.⁴³ Ayrıca bu dönemde kadın hadisçilerin okuttukları ve rivayet ettikleri kitaplar arasında hadis cüzleri, imlâ meclislerindeki notlardan oluşturulan *emâlî*ler, hadis meclislerinden derlenen *mecâlîs* türü eserler önemli yer tutmaktadır.⁴⁴ Hadis meclislerine kadınların ilgi ve katılımını göstermesi açısından

³⁸ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-târih*, Beyrut, 1415, c. VIII, s. 449; Ahmet Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, İstanbul, 1976, s. 371.

³⁹ M. Yaşar Kandemir, "Emâlî", DİA, İstanbul, 1995, c. XI, s. 71.

⁴⁰ el-İrâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân el-İrâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkira*, tahk.: Abdullatif el-Humeym, Mahir Yasin Fahl, Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1423, c. I, s. 381.

⁴¹ Sem'ânî, c. II, s. 386.

⁴² Nusrettin Bolelli, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*, MÜİFV Yay., İstanbul, 1998, s. 204.

⁴³ Muhammet Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, Araştırma Yay., Ankara, 2008, s. 50-51.

⁴⁴ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 196.

yalnızca sema kayıtlarında zikredilen hanımların isimleri veya icazetname-lerde icazet veren veya alan şeklinde kayıt altına alınan hanımların isimleri bu konuda fikir vermekte yeterlidir.⁴⁵

İmlâ Meclis Geleneginde Hadis Öğrenim ve Öğretim Âdâbı

Hadis tarihinin ilk yıllarından itibaren görülmeye başlanan, hadis tahammül yollarının en üstünü olarak sayılan sema'nın gerçekleştirildiği, hadislerin senet ve metinleriyle bozulmadan sonraki nesillere aktarılmasını sağlayan hadis imlâ meclisleri, yalnızca hadis metinlerinin veya bu ilme dair bilgilerin aktarılmasını sağlamamış, aynı zamanda hadis öğrenim ve öğretim adabının ve nebevî ilim geleneginin de naklini gerçekleştirmiştir. Zira imlâ meclislerine katılım yoğunlaştığında, mümlî, müstemlî ve kâtibin âdâbıyla alakalı, hadis imlâsı sırasında gözetilmesi gereken bir takım kurallar belirlenmiştir. Belirlenen bu kurallar, meclisin düzenli bir şekilde belirli günlerde mekanlarda gerçekleştirilmesi, meclise katılanların isimlerinin kayıt altına alınması, katılanlara meclisin yerinin, zamanının ve hocasının isminin de imlâ ettirilmesi gibi bazı hususlar, hadis meclislerinin yaygın halk eğitimi şeklinde değil, bilakis disiplinli ve sistemli bir biçimde gerçekleştirildiğini göstermektedir. Bu durum imlâ meclislerinin medrese ve dârülhadis gibi sistemli kurumlara geçiş sürecinde önemli bir basamak teşkil ettiğinin göstergesidir.

Yalnızca ilim değil, irfan, âdâb ve ahlakın da aktarıldığı meclisler olan imlâ meclislerinde hoca, talebe ve müstemlînin gözetmesi gereken bir takım kurallar bulunmaktadır. Bu kurallar arasında öncelikle hocanın görünüşi ve davranışlarıyla örnek teşkil etmesi konusuna değinilmiş ve hadis imlâ ettiren şeyhin nasıl giyinmesi gerektiğine dair bilgiler zikredilmiştir. Mümlînin beyaz giyinmesi, güzel koku kullanması, sarık takması, meclise girmeden önce aynaya bakması gibi hususlar hocanın temiz, bakımlı ve özenli olması gerektiği mesajını vermekte ve âdâb bahislerinde bunların Hz. Peygamber'in sözlerine dayandırılması, onu örnek alma gayesinin gözetildiğini göstermektedir. Şeyhin meclise besmeleyle başlaması, abdestli olması, karşılaştığı kimselere selam vermesi, mecliste yüksekçe bir yerde kableye dönerek oturması, huşulu bir biçimde davranarak orada bulunanlara güzel muamele etmesi, imlâya başlamadan önce iki rekat namaz kılması, yazdırdığı her rivayette Hz. Peygamber'e salat ve selamda bulunması, imlâda gözetilmesi gereken usûl ve âdâbdan bazılarıdır.⁴⁶

İmlâ meclis âdâbında müstemlîler için de bazı kurallar söz konusudur. Müstemlî, sükûneti sağlayarak meclisi imlâya hazırlayan, imlâ öncesinde Kur'an okuma, besmele, hamdele, salvele okunmasını gerçekleştiren, mümlîyi takdim ederek ona ve tüm müslümanlara dua edip meclisin açılı-

⁴⁵ Özafşar, a.g.e., s. 100-101.

⁴⁶ Sem'ânî, *Edebu'l-İmlâ*, c. I, s. 202-260.

şını gerçekleştiren kişidir. Müstemlî, mümlînin sözlerini insanlara aktarmakla görevli olduğu için, meclisin büyüklüğüne göre müstemlî sayısı artmıştır. Müstemlînin gür sesli ve uyanık olması, gafil olmaması ve insanlara sesini ulaştırabilmesi için yüksekçe bir yere oturması gerekir. Müstemlî, hadis ilmiyle iştigal etmeli, rivayet ve dirayet ilimlerine vâkıf olmalı, şeyhin sözlerini aynen insanlara aktarmalıdır. Aksi halde rivayetlerin nakledilmesinde müstemlînin ehil olmamasından kaynaklanan bazı problemlerle karşılaşıldığı görülmektedir.⁴⁷

İmlâ meclisine gelen talebe yani kâtibin de uymak durumunda olduğu âdâb kuralları söz konusudur. Hadis talebesinin imlâ meclisine girişinden oturmasına, yürüyüşünden hocasına seslenmesine ve soru sormasına kadar belli bir usûlü takip etmesi gerekir. Bu usûl, hocasına saygı ve edeb içerisinde davranmasını gerektirir. Bununla ilgili olarak, insanların Vekî'nin meclisinde iken sanki namazda imiş gibi davrandıkları, mecliste vakarlı bir biçimde oturdukları nakledilmektedir.⁴⁸ Hadis talebesi bu ilim meclislerine katılma konusunda oldukça hırslıdır ve meclise katılabilmek için erkenden gelir. Hatta Ali b. el-Medîni zamanında Basra'da öğrencilerin sema'ya olan düşkünlüklerinden ve dersi kaçırma konusundaki korkularından dolayı imlâ meclislerine gecedan geldikleri nakledilmektedir.⁴⁹ Ayrıca o dönemin öğrencilerinin kıyafetleriyle alakalı da bilgi verilmekte ve hadis talebesinin elbisesinin yen kısmının kitap ve cüzleri taşımada kullanmak amacıyla geniş olması gerektiği aktarılmaktadır.⁵⁰

İmlâ meclisleri, Allah Resûlü'nün sözlerinin yazdırıldığı meclisler olması dolayısıyla, bu meclislerde belirli edeb, ahlak ve usûl takip edilmiş, mümlî, müstemlî ve kâtip için meclisin vakarına yakışır şekilde davranılmasını amaçlayan kurallar konulmuştur. Nitekim bu meclislerde sesin fazla yükseltilmesi adeta Resûlullah'ın sesinin yanında yükselmesi gibi düşünülmüş ve ilgili ayete⁵¹ atıf yapılmak suretiyle bu durumun hoş karşılanmadığı bildirilmiştir.⁵²

İmlâ Meclis Geleneğinin Hadis Yazım Kültüründeki Yeri ve İslam Literatürüne Katkısı

İmlâ meclisleri, düzenlendikleri dönemlerde kullanılan yazım araç, gereç ve yöntemlerine dair de bilgi vermektedir. Hokka, mürekkep, bıçak, kalem, kalemlik, deri, kağıt gibi maddeler imlâda kullanılan malzemeler arasında bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in *İslam'ın ışıkları* şeklinde nitelendirdiği hokka, her öğrencinin meclise gelirken yanında getirmesi

⁴⁷ Sem'ânî, *Edebu'l-ımlâ*, c. II, s. 390-433.

⁴⁸ Sem'ânî, *Edebu'l-ımlâ*, c. II, s. 530.

⁴⁹ Hatîb, *el-Câmi'*, c. I, s. 138.

⁵⁰ Sem'ânî, *Edebu'l-ımlâ*, c. II, s. 464.

⁵¹ Hucurat 49/2.

⁵² İrâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkira*, c. II, s. 18.

gereken malzemesidir.⁵³ Çok büyük meclislerde meclise katılanların sayısı, sayılan hokkalarla tespit edilmeye çalışılmıştır.⁵⁴ Mürekkepte ise kaliteli ve siyah renkli olan tercih edilmektedir. Mürekkep lekesini çıkarmak o dönemlerde zor olduğundan dolayı elbiseyi beyaz renkle boyamak tavsiye edilmiştir. Kalemın sert olanı hareketi önleyeceğinden dolayı tercih edilmemiş, çok yumuşak olan da çabuk tükeneceğinden dolayı tavsiye edilmemiştir. Kalemın ucunu açmak için ise bıçak kullanılmıştır. Yazmak için kâğıt bulunmuşsa temiz olmasına dikkat edilmelidir. Eğer kâğıt bulunamazsa deri, levha, tuğla, kumaş, terlik, hatta avuç içine dahi yazıldığı olmuştur.⁵⁵

İmlâ meclislerinde gözetilen yazım kurallarından yazma âdâbıyla dair bilgi sahibi olunabilir. İmlâyaya nasıl başlandığı, ilk satıra besmelenin nasıl yazılacağı, makbul yazı şeklinin hangisi olduğu, rivayetleri birbirinden ayırmak için nasıl bir yöntem kullanıldığı gibi sorulara bu sayede cevap bulunabilir. Ayrıca meclislerin dönemlerinin zor şartlarını yansıtmalarıyla ilgili ilginç bilgilere ulaşmak da mümkündür. Mesela yazılan sayfanın arkası çevrildiğinde bozulmaması için ikisinin arasına bir yaprak konulması veya o sayfanın talaşla kurutulması tavsiye edilmekte, ancak kurutmada toprak kullanımı önerilmemektedir.⁵⁶ Bu konuda ayrıntılı olarak âdâb kitaplarında nakledilen bilgilerden istifade edilebilir ancak emâli türü eserlerin ve günümüze ulaşan emâli elyazmalarının incelenmesiyle daha sağlıklı bilgilere ulaşılacağını düşünmekteyiz.

İmlâ meclislerinin yazılı ürünleri ise emâllilerdir. Hocanın hıfzından veya yazılı malzemesinden senet ve metinleriyle yazdırdığı hadislerin kaydedilmesiyle emâlliler meydana gelmiştir. Buna örnek olarak Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî'nin, konuları arasında ilgi bulunmayan 533 hadisten meydana gelmiş *el-Emâli*'si zikredilebilir. Bunun yanında Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in 400'den fazla mecliste yazdırdığı emâlisinin her bir meclisinin belli bir konuya ait olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷ Hadis tarihinde çok fazla imlâ meclisi düzenlendiği için kaynaklarda pek çok emâlin ismi zikredilmekle birlikte, bunların bir kısmı günümüze kadar ulaşmış çoğu ise ulaşamamıştır. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zünûn*'da hadislerle ilgili yazılmış emâllilerin isimlerine yer vermiştir.⁵⁸ Bir kısmı matbu çoğu ise el yazması şeklinde bulunan emâlliler üzerinde şu ana kadar ciddi bir çalışma yapılmamıştır. Ancak bunların şekil, üslup, içerik vb. yönlerden araştırılması, imlâ meclislerinin aydınlatması açısından önem arz etmektedir.

⁵³ Hatib, *el-Câmi*, I, 252; Sem'ânî, *Edebu'l-ımlâ*, c. II, s. 559.

⁵⁴ Sem'ânî, *Edebu'l-ımlâ*, c. II, s. 410.

⁵⁵ Sem'ânî, *Edebu'l-ımlâ*, c. II, s. 545-578.

⁵⁶ Sem'ânî, *Edebu'l-ımlâ*, c. II, s. 595.

⁵⁷ Kandemir, "*Emâli*", c. XI, s. 70.

⁵⁸ Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-kütüb ve'l-Fünûn*, Mektebetu'l-müsennâ, Bağdat, 1941, c. I, s. 160-169.

Sonuç

İmlâ meclisleri özelinde müşahede edildiği üzere, hadis ilmi, İslam kültür tarihini aydınlatmada zengin bir malzemeyi bünyesinde barındırmaktadır. Hadis imlâ meclisleri, yalnızca hadislerin senet ve metinlerinin değil, aynı zamanda bir ilim geleneğinin de aktarıldığı mekanlar olmuştur. Bu meclislerde erken dönemlerden itibaren Allah Resûlü'nün sözleri büyük kitlelere ulaştırılmış ve nebevî ilim, âdâb ve ahlak nesilden nesile nakledilmiştir. Hadis imlâ meclislerinin siyasal, sosyal, kültürel yönlerden arka planları aydınlatıldığında hadis ilminin gelişim sürecine dair daha kesin konuşulabilecek ve hadis tarihinin daha net bir fotoğrafı elde edilebilecektir. Hadis kültür tarihinin zamansal, mekânsal veya kurumsal açılardan aydınlatılmasıyla kültürümüz meçhulümüz olmaktan kurtulabilecektir.

Bibliyografya

Abdulkерim Sem'ânî, *Edebu'l-ımlâ ve'l-istımlâ*, tahk., Ahmed Muhammed Abdurrahman, Mekke, 1413.

Abdullah Aydın, *"İmlâ"*, DİA, İstanbul, 2000.

Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, İnsan Yay., İstanbul, 2000.

Ahmet Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, İstanbul, 1976.

Celâluddin b. Abdurrahman Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî fî Şerh-i Takrîbi'n-Nevevî*, tahk. Abdulvehhab Abdullatif, Riyad, t.y.

Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-târih*, Beyrut, 1415.

G.H.A. Juynboll, *Mustamli*, EL, Leiden, 1993.

Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, tahk.: Mahmûd Tahhân, Mektebetü'l-meârif, Riyad, 1428.

Hüseyin Kahraman, *Hadis Usûlünü Nassa Dayandırma Çabası*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001.

İrâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin b. Abdirrahmân el-İrâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkira*, tahk., Abdullatif el-Humeym, Mahir Yasin Fahl, Dâru'l-kütübi'l-ilmıyye, Beyrut, 1423, I, 381.

Kâdî İyâz, Ebu'l-Fadl İyâd b. Mûsa el-Yahsubî, *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-rivaye ve Takyîdi's-semâ'*, tahk., Seyyid Ahmed, Dâru't-turâs, Kâhire, 1970.

Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-kütüb ve'l-Fünûn*, Mektebetü'l-müsennâ, Bağdat, 1941.

M. Yaşar Kandemir, *"Emâlî"*, DİA, İstanbul, 1995.

M. Yaşar Kandemir, *"İbn Hacer"*, DİA, İstanbul, 1999.

Max Weisweiler, *Das Amt des Mustamli in der Arabischen Wissenschaft*, Oriens, Leiden, 1951.

Mehmet Emin Özafşar, *Hadis ve Kültür Yazıları*, Kitâbiyat Yay., Ankara, 2005.

Muhammet Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, Araştırma Yay., Ankara, 2008.

Nevevî, Ebû Zekerıyya Yahya b. Şeref, *et-Takrîb ve't-Teysîr li-mârifeti Süneni'l-beşîri'n-nezîr*, Beyrut, 1405.

Nuri Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, DİB Yay., Ankara, 1988.

Nusrettin Bolelli, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*, MÜİFV Yay., İstanbul, 1998.

Râmeahurmûzî, Ebû Muhammed Hasen b. Abdurrahman b. Hallâd, *el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*, tahk., Muhammed Accâc el-Hatîb, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1404.

Suat Yıldırım, *Muhammed Murtadâ ez-Zebîdî, Hayatı ve Eserleri*, AÜİFD, Erzurum, 1986.

Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1980.

Tayyib Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, AÜİF Yay., İstanbul, 1959.

Yüksel Efil, *Hadis İmlâ Meclisleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991.